

Η Δυναμική της Εφηβείας και οι Αντικοινωνικές Επιθετικές Τάσεις και Συμπεριφορές*¹

Ηλίας Ε. Κουρκούτας

Παν/μιο Κρήτης

Η Έννοια της Επιθετικότητας και της Παραβατικής/Αντικοινωνικής Συμπεριφοράς

Τα παιδιά και οι έφηβοι με παραβατικές και αντικοινωνικές τάσεις/συμπεριφορές με την ευρεία έννοια του όρου (από τις απλές επιθετικές συμπεριφορές με στόχο τον άλλο ή αντικείμενα, καθώς και τις συστηματικές, σκόπιμες ή μη, παραβιάσεις κανόνων μέχρι τις πιο σοβαρές αντικοινωνικές πράξεις στην εφηβεία) συνιστά μια υπολογίσιμη ομάδα και παράγει διαχρονικά το 85% των παράνομων αντικοινωνικών πράξεων, ενώ το ψυχικό και οικονομικό κόστος για την κοινωνία είναι τεράστιο.

Οι «αντικοινωνικές/ παραβατικές» συμπεριφορές, η νεανική/ εφηβική βία και παραβατικότητα λαμβάνουν διάφορες μορφές ανάλογα με την ηλικία, το πλαίσιο εκδήλωσης, την προσωπικότητα του φορέα, τα συνοδά συναισθήματα, τη σκοπιμότητα, το στόχο και άλλα χαρακτηριστικά. Παράλληλα, οι συμπεριφορές αυτές δεν παραμένουν σταθερές στο χρόνο και εξελίσσονται ή τροποποιούνται, ανάλογα με τις συνθήκες αντιμετώπισής τους από το κοινωνικό/σχολικό και οικογενειακό περιβάλλον και από άλλα εξωτερικά γεγονότα. Αυτό σημαίνει ότι η αντικοινωνική συμπεριφορά έχει έναν *εξελικτικό δυναμικό χαρακτήρα*, διαμορφώνεται προοδευτικά και δεν εξαρτάται μόνο από την εγγενή δυναμική της προσωπικότητας του παιδιού/εφήβου, αλλά και από εξωγενείς επιρροές παράγοντες και χαρακτηριστικά (αρνητικά ή θετικά) που αλληλεπιδρούν διαχρονικά μεταξύ τους (Carr, 2006).

Ένα παρόμοιο σύνθετο φαινόμενο δημιουργεί αναπόφευκτα δυσκολίες στις επιστημονικές προσπάθειες για οριοθέτηση και κατηγοριοποίηση. Οι διάφοροι διαθέσιμοι ορισμοί και προσεγγίσεις αντανακλούν την ετερογένεια των συγκεκριμένων συμπεριφορών/πράξεων, καθώς και την ανάγκη κατανόησης τους με βάση την έννοια του φάσματος/διάστασης.

Στο ένα άκρο του φάσματος θεωρείται ότι υφίστανται τα ήπια προβλήματα συμπεριφοράς/διασπαστικότητας που συναντάμε στην πρώιμη παιδική ηλικία, χωρίς εμφανή επιθετικό χαρακτήρα, και στο άλλο άκρο, η νεανική παραβατικότητα που μπορεί να περιλαμβάνει φυσική βία και ακραίους βανδαλισμούς, αλλά και σκόπιμη

¹ Κουρκούτας, Η. (2020). Η Δυναμική της Εφηβείας και οι Αντικοινωνικές /

Αυτοκαταστροφικές Τάσεις και Συμπεριφορές στο Ε. Παπαλεοντίου-Λουκά (Επ. Επμ) *Ψυχική Υγεία Παιδιού και Εφήβου*. Β' Τόμος. Αθήνα: Αρμός

πρόκληση ψυχικής ή σωματικής βλάβης στον άλλον (Frick & Kimonis, 2008). Στο ενδιάμεσο του φάσματος εκτείνεται μεγάλος αριθμός συμπεριφορών που διαφέρουν ως προς τη μορφή, την ένταση, την σκοπιμότητα, τους στόχους, τη συχνότητα, την ηλικία εκδήλωσης, κυρίως όμως, διαφέρουν στη συναισθηματική/διαπροσωπική δυναμική που τις χαρακτηρίζει (Farrington et al., 2010· Kourkoutas, 2012· Mash & Wolfe, 2013).

Από την άλλη είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι πολλές μορφές βίας και επιθετικότητας έχουν μειωθεί και οι σύγχρονες κοινωνίες είναι πολύ λιγότερο ανεκτικές στη βία σε όλα τα επίπεδα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το πρόβλημα με τις ιδιαίτερες μορφές επιθετικής ή αντικοινωνικής συμπεριφοράς δεν είναι υπολογίσιμο.

Οικογένεια, Παράγοντες κινδύνου και Επιθετικότητα στην Εφηβεία

Ο Farrington και οι συνεργάτες του (2010), μέσα από μία συστηματική επισκόπηση των πλέον πρόσφατων ερευνών, ως προς τους περιβαλλοντικούς και ατομικούς παράγοντες επικινδυνότητας για την εκδήλωση αντικοινωνικών συμπεριφορών στην εφηβεία, επισημαίνουν ότι οι πλέον ισχυροί παράγοντες είναι οι ακόλουθοι: *αντικοινωνικότητα του ποτέρα, πατέρας που έχει καταδικαστεί σε φυλάκιση, χαμηλό οικογενειακό εισόδημα, έντονη και ανεξέλεγκτη παρορμητικότητα* (εύρημα που μπορεί να ερμηνευτεί και ως ανώριμη ψυχικά προσωπικότητα), *συναισθηματικά αμέτοχος και αποστασιοποιημένος πατέρας* (εύρημα που συνάδει με πολλές από τις περιπτώσεις παιδιών στην πρώτη σχολική ηλικία, που παραπέμπονται για αποδιοργανωτικές, υπερκινητικές τάσεις και συμπεριφορές ή προβλήματα επιθετικότητας) και χαμηλή νοημοσύνη και σχολικές επιδόσεις.

Υποστηρίζουν, επίσης, ότι η *φτώχεια* σε συνδυασμό με την οικογενειακή *παραβατικότητα* και τη *γονική απόρριψη* συμβάλλουν στη δημιουργία ενός *συναισθηματικά ψυχρού, αποστασιοποιημένου* παιδιού με πολύ χαμηλές σχολικές επιδόσεις και ελλειμματικές ψυχοκοινωνικές δεξιότητες (ενσυναίσθηση) και μακροπρόθεσμα σε μια, εν δυνάμει, *αντικοινωνική προσωπικότητα* (Farrington et al., 2010). Τα παιδιά αυτά και ως έφηβοι, συχνά, εγκλωβίζονται σε αρνητικές αλληλεπιδράσεις με το σχολικό/ κοινωνικό περίγυρο, ενώ εξαιτίας των κακών σχέσεων και της συσσωρευμένης απόρριψης από τους συνομηλίκους, διατρέχουν ισχυρό κίνδυνο ανάπτυξης περεταίρω επιθετικών/ αντικοινωνικών αντιδράσεων.

Συνολικά, οι «παράγοντες κινδύνου» που σχετίζονται με την οικογένεια και συμβάλλουν στην εκδήλωση έντονων κοινωνικών παρεκκλίσεων και υψηλών επιδόσεων στις κλίμακες παραβατικότητας-κοινωνικής δυσλειτουργίας-επιθετικότητας φαίνεται να είναι οι ακόλουθοι: *γονικές συγκρούσεις, ακραία δυσλειτουργικές ή διαλυμένες οικογένειες, παρουσία καταθλιπτικής ή πολύ νεαρής μητέρας* (η οποία όντας συναισθηματικά απρόσιτη ανώριμη και ανεπαρκής, δημιουργεί έντονη ανασφάλεια και αδυναμία ανάπτυξης βασικών μηχανισμών

έλεγχου συναισθημάτων και παρορμήσεων), *πολυμελής οικογένεια, ανεπαρκής εποπτεία-γονικός έλεγχος και υποστήριξη* (Carr, 2006).

Η πολυμελής οικογένεια και η *καταθλιπτική μητέρα* φαίνεται να είναι οι αρνητικοί παράγοντες που προβλέπουν σε μεγάλο βαθμό (σε ποσοστό σχεδόν 50%) την παρουσία αντικοινωνικών συμπεριφορών στην εφηβεία. Τα παιδιά και οι έφηβοι με παρόμοιες εμπειρίες αναπτύσσουν προβληματικές και κοινωνικά ανώριμες ή δυσλειτουργικές συμπεριφορές, ενώ εξαιτίας των ψυχικών τους προβλημάτων βρίσκονται συνεχώς εκτιθέμενοι σε καταστάσεις «κινδύνου» και απόρριψης ή περιθωριοποίησης, που αυξάνουν τις *«τραυματικές»* εμπειρίες και τις παρεκκλίνουσες συμπεριφορές που λαμβάνουν όλο και πιο ακραίο «αντιδραστικό» χαρακτήρα (Kourkoutas, 2012).

Σε κάθε περίπτωση, οι πρώιμες αρνητικές εμπειρίες και σοβαρές συναισθηματικές ελλείψεις, στο επίπεδο των βασικών σχέσεων στην παιδική ηλικία, δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες για μια προβληματική εφηβεία. Από την άλλη, όταν το σχολικό και κοινωνικό πλαίσιο στο μέτρο που οι έφηβοι έχουν πλέον και άλλες βιοσωματικές και κοινωνικές ανάγκες, αδυνατούν να τους παρέχουν εξειδικευμένη βοήθεια, ώστε αυτοί με τα προβλήματα να ισορροπήσουν συναισθηματικά, είναι αυτονόητο ότι οι ψυχικές τους δυσκολίες, θα επιδεινωθούν. Οι πρακτικές απόρριψης και τιμωρίας στο σχολείο, μπορεί, από την άλλη, να προκαλέσουν επιπλέον ενδοψυχικές δυσκολίες (κατάθλιψη) ή αντίθετα, πιο σοβαρές εξωτερικευμένες αντιδράσεις (*επιθετικότητα, αντικοινωνικότητα, κλοπές, βία, χρήση ουσιών*)

Εφηβική Προβληματική και Παραβατικές Αντικοινωνικές Συμπεριφορές

Η εφηβεία συνιστά ιδιαίτερη εξελικτική περίοδο ορμονικών, σωματικών και ψυχικών αλλαγών. Ο έφηβος καλείται να αντιμετωπίσει μια σειρά αναπτυξιακών/εξελικτικών ζητημάτων και προκλήσεων με στόχο να οικοδομήσει μία *προσωπική ταυτότητα*, αποστασιοποιούμενος και αυτονομούμενος από την άμεση συναισθηματική εξάρτηση από τους γονείς και τον *παιδικό του εαυτό*. Σημαντικές αλλαγές επέρχονται και στην εικόνα του σώματος, καθώς και στη γενικότερη ταυτότητα του, λόγω της ανάδυσης της *σεξουαλικότητας*. Ο έφηβος εισέρχεται, πλέον, σε ένα νέο πεδίο προκλήσεων, αυτό των σχέσεων με τους συνομήλικους (του ίδιου ή του άλλου φύλου). Κατά συνέπεια, είναι υποχρεωμένος να διαπραγματευτεί νέο ρόλο και θέση στην οικογένεια και το σχολείο, αλλά κυρίως στο πλαίσιο των διαπροσωπικών, κοινωνικών και ετεροφυλικών συνδιαλλαγών. Η σημασία των διαπροσωπικών/ ετεροφυλικών σχέσεων είναι κεφαλαιώδης σε αυτή τη φάση και η ανάπτυξη των σχετικών «δεξιοτήτων» σηματοδοτεί την έναρξη της διαδικασίας αποχωρισμού-εξατομίκευσης του εφήβου. Από την άλλη, οι προβληματικές καταστάσεις και συμπεριφορές σηματοδοτούν την αποτυχία συγκρότησης ενός σταθερού και θετικού (εσωτερικευμένου) *ψυχικού πλαισίου* και μιας συνεκτικής *ταυτότητας εαυτού* (Κουρκούτας, 2001).

Οι ψυχοκοινωνικές εφηβικές αλλαγές και αναπτυξιακές προκλήσεις, στο πλαίσιο σοβαρών (οικογενειακών/ κοινωνικών) προβλημάτων ή δυσλειτουργιών, μπορεί να επιδεινώσουν τις υφιστάμενες ενδοψυχικές και διαπροσωπικές εντάσεις που βιώνει ο έφηβος. Είναι, επομένως, πιθανόν να εκδηλώνονται παρεκκλίνοσες, αντιδραστικές ή ακόμη και επιθετικές συμπεριφορές από την πλευρά των εφήβων, και να δημιουργούνται σοβαρές καταστάσεις κρίσης, όταν οι γονείς και το (σχολικό) κοινωνικό περιβάλλον αδυνατούν να διαχειριστούν αυτές τις παρεκκλίνοσες εξάρσεις ή χρησιμοποιούν ακατάλληλες μεθόδους για τον κατευνασμό των εντάσεων και των «αντιφατικών» συμπεριφορών και διαθέσεων των εφήβων.

Συνολικά, στις περιπτώσεις που η εφηβική κρίση, λόγω ακατάλληλων και «κακών» γονικών χειρισμών, μετατρέπεται σε οικογενειακή κρίση, υπάρχουν πάντοτε οι κίνδυνοι να εκδηλωθούν σοβαρές παρεκκλίσεις της ψυχοκοινωνικής πορείας του εφήβου, καθώς και «αντιδραστικές» συμπεριφορές. Κάποιοι έφηβοι, μέσω ταύτισης με περιθωριακά πρότυπα, εφόσον η κρίση έχει πάρει ακραίες συναισθηματικές εντάσεις, μπορεί να οδηγηθούν και στην «αντικοινωνικότητα/παραβατικότητα». Η ύπαρξη ενός ευρύτερου «αντικοινωνικού» περιβάλλοντος κι ενός «αδύναμου» σχολικού πλαισίου αυξάνει τις πιθανότητες οι έφηβοι με αντιδραστικές/επιθετικές τάσεις να ταυτιστούν με ανάλογες ομάδες εφήβων και να γίνουν πιο «αντικοινωνικοί» (Κουρκούτας, 2001).

Από την άλλη, δεν είναι μόνο η «προβληματική» ιστορία των γονέων (*αρνητικά βιώματα, κακή παιδική ηλικία κ.λπ.*), όσο η ενδοσκόπηση και η ικανότητά τους να συνειδητοποιούν και τις δικές τους αδυναμίες, που καθορίζει τη στάση τους και άρα, σε μεγάλο βαθμό, και τη συμπεριφορά των εφήβων. Γι' αυτόν το λόγο, η φιλοσοφία των σύγχρονων παρεμβάσεων σε εφήβους με σοβαρά αλλά και ήπια (αντικοινωνικά) προβλήματα εστιάζει σε μεγάλο βαθμό στη συμβουλευτική υποστήριξη και εκπαίδευση των γονέων. Όταν, μάλιστα, αυτό είναι απαραίτητο συστήνονται και πιο εξειδικευμένες ψυχοθεραπευτικές παρεμβάσεις για τους γονείς. Οι έρευνες δείχνουν ότι η εκπαίδευση/πλαισίωση των γονέων συνιστά έναν πολύ ισχυρό «αντισταθμιστικό», *προστατευτικό* και «θεραπευτικό» παράγοντα για τους εφήβους με σοβαρά προβλήματα (Dishion, 2014).

Η έρευνα, άλλωστε, πάνω στους *προστατευτικούς παράγοντες* έδειξε πόσο σημαντικές είναι οι «επαρκείς» γονικές (παιδαγωγικές/επικοινωνιακές) πρακτικές, καθώς και οι συναισθηματικά *παρόντες* γονείς (Carr, 2006). Οι συγκεκριμένοι παράγοντες, στο βαθμό που τα παιδιά «εσωτερικεύουν» ή «ταυτίζονται» με τα πρότυπα ενηλίκων, ευνοούν την ανάπτυξη ηθικών ερεισμάτων, επιτρέποντάς τα να έχουν συγκεκριμένα σημεία «συναισθηματικής» αναφοράς και πρότυπα θετικής σύνδεσης/συμπεριφοράς. Τα θετικά αυτά πρότυπα «λειτουργίας» ευνοούν στη συνέχεια την ανάπτυξη πιο εκλεπτυσμένων «ψυχοκοινωνικών και μαθησιακών δεξιοτήτων» και ικανότητας συσχέτισης με «θετικούς» συνομηλίκους (π.χ. *συνομήλικοι κοινωνικά-συναισθηματικά ισορροπημένοι που δεν είναι σε σύγκρουση με το σχολείο, την οικογένεια, κοκ*).

Λειτουργίες των Αντικοινωνικών /Παραβατικών Συμπεριφορών

Πέρα από τις ακραίες και σπάνιες περιπτώσεις σοβαρών ψυχοσυναισθηματικών διαταραχών, όπου η αντικοινωνικότητα και η παραβατικότητα συνδέονται και με «ψυχοπαθητικά» στοιχεία της προσωπικότητας (), η πλειονότητα των εφήβων με προβλήματα συμπεριφοράς εκφράζουν μέσα από αυτές τις συμπεριφορές και στάσεις, τις ατομικές, διαπροσωπικές και οικογενειακές «δυναμικές» και «ιστορίες». Σε αυτή την οπτική, η προβληματική/ αντικοινωνική συμπεριφορά θεωρείται ότι μπορεί να έχει, συνειδητά ή ασυνειδητά, διάφορα ψυχικά «νοήματα» ή «στόχους» και «σκοπούς» για τον έφηβο. Με βάση σωρεία κλινικών και ερευνητικών δεδομένων, η επιθετικές/ αντικοινωνικές τάσεις μπορεί να συνιστούν μεταξύ άλλων (Κουρκούτας, 2017, Kourkoutas & Stavrou, 2018): (α) διέξοδο/αντίδραση σε ματαιώσεις που έχει υποστεί ο έφηβος και στο συναίσθημα ότι είναι κοινωνικά «αόρατος» ή «ανύπαρκτος», (β) εκτόνωση/εκδραμάτιση εντάσεων, άγχους και άλλων αρνητικών συναισθημάτων ή αντίδραση/εκδίκηση για συγκεκριμένες καταστάσεις και πρόσωπα, (γ) έκφραση επιθετικών/βίαιων συναισθημάτων (οργή, θυμό, μίσος), καθώς και σαδιστική ικανοποίηση από τον ψυχικό πόνο των άλλων, (δ) τάση ελέγχου των άλλων/ άμυνα ενάντια σε ψυχικές προσβολές /αποκλεισμούς, (ε) επιδιόρθωση της εικόνας εαυτού/ταυτότητας φύλου (ανδρισμός) και κατίσχυσης των άλλων, (στ) άμυνα ενάντια σε φόβους/ανασφάλειες ή αισθήματα αδυναμίας (αντι-φοβική αντίδραση)/ ταύτιση με τον «επιτιθέμενο» και αντικαταθλιπτικός μηχανισμός και (ζ) αντίδραση στη σχολική/κοινωνική αποτυχία ή και στις δυσκολίες/ προβλήματα στις ετεροφυλικές σχέσεις. Όλες αυτές οι παράμετροι της ψυχοκοινωνικής πραγματικότητας των εφήβων, πιθανόν να συνυπάρχουν ή να αλληλεπικαλύπτονται.

Η παρεκκλίνουσα αντικοινωνική συμπεριφορά στην εφηβεία μπορεί, επίσης, να συνιστά εξέλιξη μαθημένων επιθετικών/αντικοινωνικών συμπεριφορών στην παιδική ηλικία. Είναι, επίσης, πολύ πιθανόν, σε αυτή την περίπτωση, να αποτελεί μέρος της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας του εφήβου (π.χ. ταύτιση με ένα επιθετικό μεγαλύτερο αδελφό/πατέρα, με παραβατικούς συνομηλίκους κ.λπ.), εκφράζοντας και αντανακλώντας τις εσωτερικές αδυναμίες, αισθήματα ανεπάρκειας, χαμηλή αυτοπεποίθηση, αλλά και συγκεκριμένα οικογενειακά προβλήματα και τρόπους λειτουργίας μέσα στην οικογένεια (Dishion, 2014· Κουρκούτας & Θάνος, 2013). Μπορεί, από την άλλη, να εκφράζει ένα σοβαρότερο πρόβλημα βαθύτερης ψυχικής οργάνωσης, με στοιχεία «ναρκισσιστικής /ψυχοπαθητικής προσωπικότητας», που υποδηλώνει πλήρη απουσία/ «πάγωμα» της «ενσυναίθησης»/ συναισθημάτων για τον άλλο (Frick, 2009).

Η έρευνα αναδεικνύει, από την άλλη, τον ετερογενή χαρακτήρα κάποιων μορφών επιθετικής/αντικοινωνικής συμπεριφοράς, όπως η ανοιχτή/άμεση (π.χ. σωματική, λεκτική) βία ή αντίθετα η συγκαλυμμένη επιθετικότητα (κλοπές, εκβιασμοί)

που συνιστούν διαφοροποιό χαρακτηριστικό σε σχέση με το συνολικό ψυχοκοινωνικό προφίλ του εφήβου. Η εκδήλωση επιθετικότητας μέσω χειραγώγησης των σχέσεων, συνιστά μια ιδιαίτερη μορφή συγκαλυμμένης επιθετικότητας (*διάδοση ψευδών ειδήσεων, συκοφάντηση του άλλου, προτροπή σε αποκλεισμό από παρέες, σχέσεις κ.λπ.*), η οποία στοχεύει είτε στη σκόπιμη πρόκληση πόνου, είτε στον εξοστρακισμό από τις σχέσεις και στην κοινωνική απομόνωση επιλεγμένων (συνήθως ευάλωτων) συνομηλίκων (θύματα). Η συγκεκριμένη μορφή αντικοινωνικής συμπεριφοράς θεωρούνταν χαρακτηριστικό κυρίως των κοριτσιών, αλλά διαπιστώνεται ότι και μία μερίδα αγοριών χρησιμοποιεί αυτές τις μορφές συγκαλυμμένης βίας (Dishion, 2014).

Μία άλλη διάσταση που έχει αναδειχθεί από την έρευνα είναι ο αντιδραστικός ή σκόπιμος/ εργαλειακός χαρακτήρας των επιθετικών συμπεριφορών. Οι έφηβοι και τα παιδιά που χαρακτηρίζονται από τον αντιδραστικό χαρακτήρα, απαντούν συνήθως με έναν τρόπο βίαιο ή επιθετικό σε ερεθίσματα τα οποία ερμηνεύονται ως *απειλητικά*, ενώ, αντίθετα, αυτοί που χρησιμοποιούν την επιθετικότητα με σκόπιμους ιδιοτελείς στόχους, λειτουργούν επιθετικά χωρίς απαραίτητα να προϋπάρχει ανάλογο ερέθισμα.

Σε κάθε περίπτωση, ως προς τη «διαγνωστική» προσέγγιση συνίσταται η εμβάθυνση και η κατανόηση της ατομικής και διαπροσωπικής δυναμικής του εφήβου που δρα με αυτό τον τρόπο. Ως προς τους τρόπους παρέμβασης, συνίσταται η εφαρμογή είτε ατομικών, είτε ομαδικών προγραμμάτων, πάντοτε σε συνεργασία με το σχολείο και την οικογένεια, με στόχο τη μείωση των «παραγόντων κινδύνου» και κυρίως των «τρόπων» που ο έφηβος αντιδρά απέναντι στις δυσκολίες, τα προβλήματα και τις προκλήσεις της εξωτερικής πραγματικότητας. Αυτό υποδηλώνει συστηματική προσπάθεια επίλυσης, από τους ειδικούς των οικογενειακών προβλημάτων, βοήθειας/υποστήριξης στην επίλυση των διαπροσωπικών προβλημάτων ή ενδοπροσωπικών συγκρούσεων, ενίσχυσης της ψυχοσυναισθηματικής του λειτουργίας, και ενίσχυσης της ένταξης του στο σχολείο, σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς και τους ειδικούς παιδαγωγούς.

Σχολικό Πλαίσιο και Εξειδικευμένες ή Μη Παρεμβάσεις

Τα νέα ψυχοκοινωνικά μοντέλα δίνουν, επομένως, μεγάλη έμφαση στον τρόπο με τον οποίο το σχολικό περιβάλλον (*διεύθυνση, εκπαιδευτικοί, ειδικοί, γονείς, συμμαθητές*) θα διασφαλίσει τη σχέση του «προβληματικού εφήβου» με τη σχολική κοινότητα. Παράλληλα, τίθεται το ερώτημα, σε ποιο βαθμό το σχολείο μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη σταθερής ψυχοκοινωνικής ταυτότητας ή αντίθετα θα υπονομεύσει τις ήδη ασταθείς και προβληματικές ταυτίσεις του εφήβου, αυξάνοντας ακόμη περισσότερο, με ακατάλληλους χειρισμούς και αναποτελεσματικές τιμωρίες, τα αρνητικά συναισθήματα και τις αντικοινωνικές του τάσεις (βλ. Chartier, 2008 Κουρκούτας, 2001· Schmidt Naven, 2010)

Με βάση τις ψυχοπαιδαγωγικές αρχές της ένταξης/ εξειδικευμένης υποστήριξης, στο σχολικό πλαίσιο πρέπει να δίνεται έμφαση στις εξατομικευμένες και προσωποποιημένες παρεμβάσεις, στη συναισθηματική διάσταση της λειτουργίας των μαθητών, στην ενισχυτική υποστηρικτική στάση και τις στρατηγικές ανάπτυξης ψυχοκοινωνικών δεξιοτήτων, στη διεύρυνση του ρόλου του εκπαιδευτικού και στη διεπιστημονική και διεπαγγελματική συνεργασία ειδικών και εκπαιδευτικών. Ο στόχος είναι η ανάπτυξη πιο εξειδικευμένων δομών στήριξης των μαθητών (π.χ. συμβουλευτικές ομάδες, εντός και εκτός σχολίων) και των εκπαιδευτικών (συμβουλευτική εποπτεία), σε μια ψυχοκοινωνική, μη ψυχιατρική οπτική, για τα παιδιά που χρήζουν ιδιαίτερης βοήθειας.

Σε επίπεδο πρακτικής αυτό σημαίνει για τους σχολικούς/εκπαιδευτικούς ψυχολόγους και τους ειδικούς παιδαγωγούς, τα ακόλουθα: (α) πρόωπη παρέμβαση (προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία) για την αντιμετώπιση των καταστάσεων κρίσης και των προβλημάτων των παιδιών που κινδυνεύουν να διογκωθούν μέσα από τον αποκλεισμό και την απόρριψη, αλλά και την επιδείνωση των οικογενειακών και ενδοπροσωπικών δυσκολιών, (β) εφαρμογή σταθερής ενδοσχολικής επιμόρφωσης και συνεργασίας με την εμπλοκή παιδαγωγών, εκπαιδευτικών και ειδικών επιστημόνων (π.χ. ψυχολόγων) με βάση τα καθημερινά προβλήματα και συγκεκριμένες περιπτώσεις μαθητών (γ) πρόωπη συστημική-ψυχοδυναμική συμβουλευτική παρέμβαση για γονείς, παιδιά, εκπαιδευτικούς εντός και εκτός σχολικού πλαισίου, σε άμεση σύνδεση με τα σχολεία, (δ) σε έμφαση να δίνεται στην κατανόηση της «δυναμικής» (σε ατομικό, οικογενειακό επίπεδο) και της εξελικτικής πορείας των προβληματικών συμπεριφορών στο σχολικό πλαίσιο, και (ε) συστημική και ολιστική αξιολόγηση διαφόρων χαρακτηριστικών της προβληματικής συμπεριφοράς: *ένταση, διάρκεια, συνοδευτικά συναισθήματα (π.χ. θυμός, οργή, κατάθλιψη, απογοήτευση, μίσος), είδος, μορφή (π.χ. καταστροφική ανεξέλεγκτη επιθετικότητα, κ.λπ.) και στόχοι της αντικοινωνικής πράξης (π.χ. αντικείμενα πρόσωπα, γονείς, συμμαθητές, κοκ.)*

Σε ατομικό επίπεδο, η κατανόηση των «ψυχικών μηχανισμών»/ στρατηγικών διαχείρισης των αγχογόνων καταστάσεων και των προκλήσεων της εφηβείας είναι σημαντική, ώστε να βοηθηθεί έφηβος, μέσα από μια εξειδικευμένη παρέμβαση, να ξεπεράσει τις ψυχικές αγκυλώσεις, τις ενδεχόμενες επώδυνες εμπειρίες, καθώς και τα αρνητικά συναισθήματα που συνδέονται με αυτές και τον ωθούν σε αντιδραστικές/ αντικοινωνικές συμπεριφορές. Είναι σημαντικό, ο «προβληματικός» έφηβος να βοηθηθεί να απεγκλωβιστεί από την αδιέξοδη επανάληψη των αρνητικών συμπεριφορών που ενισχύουν το ψυχικό άγχος και τις συναισθηματικές ματαιώσεις, αυξάνοντας παράλληλα τον κίνδυνο για περεταίρω προβληματικές και ακραίες (εσωτερικευμένες ή εξωτερικευμένες) αντιδράσεις (Dishion, 2014, Κουρκούτας, 2017· Schmidt Naven, 2010).

Σύνοψη Δεδομένων για την Προβληματική των Αντικοινωνικών Συμπεριφορών

Αρκετά παιδιά στην προσχολική και την πρώτη σχολική ηλικία εκδηλώνουν διάφορες αποκλίνουσες συμπεριφορές που πιθανόν να έχουν διαταρακτικό ή προβληματικό χαρακτήρα. Πολλές από αυτές τις συμπεριφορές, όταν δεν έχουν σποραδικό χαρακτήρα ή δεν οφείλονται στην ψυχοσυναισθηματική ανωριμότητα και, κυρίως, στην έλλειψη σταθερών παιδαγωγικών ορίων από την πλευρά των γονέων, πιθανόν να σχετίζονται με σοβαρά δυσλειτουργικά οικογενειακά πρότυπα και χρήση επιθετικών μορφών συμπεριφοράς και σωφρονισμού στο σπίτι (Frick & Kimonis, 2008· Kourkoutas, 2012). Αυτά τα παιδιά κινδυνεύουν να αναπτύξουν σοβαρές δυσκολίες στη μετέπειτα σχολική και κοινωνική ζωή τους, ενώ κάποια από αυτά πιθανόν να εκδηλώσουν παραβατικές και αντικοινωνικές συμπεριφορές στην εφηβεία ή την ενήλικη ζωή, ως αντίδραση σε συνεχόμενες ματαιώσεις και αποτυχίες, καθώς και λόγω της αδυναμίας να αποκτήσουν «αξία» ή μια «θέση» στον κόσμο των συνομηλίκων και των ενηλίκων (Κουρκούτας, 2017).

Η οικογενειακή δυναμική (*οργάνωση, δομή, σχέσεις, συναισθηματικό κλίμα, πρότυπα επικοινωνίας, επίλυσης συγκρούσεων κ.λπ.*) καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις συμπεριφορές και την ψυχολογική συγκρότηση των παιδιών, καθώς και τα πρότυπα *σύνδεσης* με τους άλλους. Είναι επόμενο, οι δυσλειτουργικές οικογένειες ή οι οικογένειες με σοβαρά προβλήματα να συνιστούν περιβάλλοντα κινδύνου για τα παιδιά, παρόλο που ένα μεγάλο ποσοστό εξ αυτών καταφέρνει να αποφύγει την ψυχοπαθολογία. Οι έρευνες δείχνουν ότι οι συχνές οικογενειακές συγκρούσεις και εντάσεις οδηγούν σε χαμηλή, ασταθή ή ανεπαρκή εμπλοκή των γονέων στην ανατροφή των παιδιών ή αντίθετα οδηγούν σε αντιφατικές, ακατάλληλες ή και αυταρχικές μεθόδους και στάσεις απέναντί τους (Dishion & Patterson, 2006). Συνήθως, όταν οι γονείς δεν μπορούν να ελέγξουν κάποιες παρεκκλίνουσες, διασπαστικές ή μη αποδεκτές αντιδράσεις, αυξάνουν τις «σωφρονιστικές» στρατηγικές, με αποτέλεσμα οι συμπεριφορές αυτές να επιδεινώνονται και να παίρνουν, συχνά, στην εφηβεία το χαρακτήρα αντικοινωνικών ή παραβατικών πράξεων, εφόσον δεν έχει αλλάξει κάτι στην οικογένεια (Dishion, 2014).

Επίλογος

Συμπερασματικά, η σύγχρονη έρευνα, όπως ήδη αναφέρθηκε, αναδεικνύει τη σημασία των οικογενειακών παραγόντων κινδύνου και της προβληματικής οικογενειακής δυναμικής, καθώς και αντίστοιχων κοινωνικών και σχολικών παραμέτρων, στην ανάπτυξη των αντικοινωνικών συμπεριφορών.

Η οικογένεια και το σχολείο συνιστούν συγχρόνως παράγοντες κινδύνου και ισχυρούς προστατευτικούς μηχανισμούς, ανάλογα με τον τρόπο που λειτουργούν, τη βοήθεια που μπορούν να παρέχουν, καθώς και το είδος της συνεργασίας που αναπτύσσουν μεταξύ τους. Παράλληλα, εξαρτάται από τον τρόπο που ειδικοί και παιδαγωγοί θα κατανοήσουν τις βαθύτερες ανάγκες και τα προβλήματα του εφήβου

και της οικογένειας του και αν θα μπορέσουν να δράσουν κατάλληλα, ώστε να παρέχουν αποτελεσματική βοήθεια σε βασικά ζητήματα που αντιμετωπίζει ο έφηβος.

Ως προς τις εξειδικευμένες παρεμβάσεις, η οικοσυστημική- ψυχοδυναμική προσέγγιση είναι σημαντική για μια εις βάθος κατανόηση του (ατομικού/διαπροσωπικού/κοινωνικού) «δυναμικού», με στόχο την καλύτερη διαχείριση όλων των παραμέτρων και την εφαρμογή των κατάλληλων και ταιριαστών στον έφηβο πρακτικών, ανάλογα και με την περίπτωση.

Σε κάποιες περιπτώσεις, είναι απαραίτητη η τροποποίηση, με τη χρήση διαφόρων επιμέρους τεχνικών, των δυσλειτουργικών προτύπων συναισθηματικής- συμπεριφορικής αλληλεπίδρασης και των αντίστοιχων γνωστικών σχημάτων (π.χ. *αν δεν είσαι επιθετικός δεν επιβιώνεις*), αλλά και η θεραπευτική επεξεργασία των επώδυνων μαινώσεων ή τραυματικών εμπειριών που τα παιδιά αυτά βίωσαν στην οικογένεια ή στο σχολείο.

Το σχολείο, σε συνεργασία με εξειδικευμένες υπηρεσίες, μπορεί να βοηθήσει έναν έφηβο με προβλήματα να ανακτήσει την ψυχική του ισορροπία και να αποφύγει τον εγκλωβισμό στο φαύλο κύκλο των αρνητικών αλληλεπιδράσεων και κατά συνέπεια την ψυχοπαθολογία (Κουρκούτας & Θάνος, 2013).

Βιβλιογραφία

- Carr, A. (2006). *Handbook of Child and Adolescent Clinical Psychology. A contextual approach*. New York: Kluwer Academic.
- Chartier, J.-P. (2008). Οι δύσκολοι έφηβοι και προέφηβοι. Στο Η. Κουρκούτας & J. P. Chartier (Επιστ. Επιμ.). *Παιδιά και Έφηβοι με Ψυχοκοινωνικές και Μαθησιακές Διαταραχές. Στρατηγικές παρέμβασης* (83-98). Αθήνα: Τόπος.
- Dishion, T. J. (2014). A developmental model of aggression and violence: Microsocial and macrosocial dynamics within an ecological framework. In M., Lewis & K. D., Rudolph (Ed.), *Handbook of Developmental Psychopathology* (pp. 449-465). New York: Springer
- Dishion, T. J., & Patterson, G. R. (2006). The development and ecology of antisocial behavior in children and adolescents. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.),

Developmental psychopathology: Risk, disorder, and adaptation (pp. 503-541).

Hoboken, NJ, US: John Wiley & Sons Inc.

Farrington, D. P., Ullrich, S., & Salekin, R. T. (2010). Environmental influences on child and adolescent psychopathy. In R. T. Salekin & D. R. Lynam (Eds.), *Handbook of child & adolescent psychopathy* (pp. 202–230). New York, NY: The Guilford Press.

Frick, P. J. (2009). Extending the construct of psychopathy to youths: Implications for understanding, diagnosing, and treating antisocial children and adolescents. *Canadian Journal of Psychiatry*, 12, 803–812.

Κουρκούτας, Η. (2001). *Η Ψυχολογία του Εφήβου. Θεωρητικά ζητήματα και κλινικές περιπτώσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κουρκούτας, Η. (2017). *Παιδιά με Συναισθηματικές και Συμπεριφορικές Διαταραχές: Κλινικές και Ψυχοπαιδαγωγικές Παρεμβάσεις στο Σχολείο και την Οικογένεια*. Αθήνα: Τόπος

Kourkoutas, E. & Stavrou, P.-D. (2018). The Dynamics of Aggressive Behavior in Childhood and Adolescence: Implication for Practice, *Psychology*, 9, 2116-2134

Κουρκούτας, Η. & Θάνος, Θ. (2013). Ένταξη εφήβων με αντικοινωνικές και παραβατικές συμπεριφορές στο σχολείο: Μακροκοινωνικές και ψυχοκοινωνικές διαστάσεις. Στο Η. Κουρκούτας & Θ. Θάνος (Επιστ. Επιμ.). *Σχολική Βία και Παραβατικότητα: Ψυχολογικές, Κοινωνιολογικές Παιδαγωγικές διαστάσεις*. (σ. 189-238). Αθήνα: Τόπος